

UOT 159.9.

Yeganə Baxış qızı Əskərova
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi
Orcid id:0000-0002-0590-9630

YENİYETMƏ YAŞLI UŞAQLARIN “MƏN” KONSEPSİYASININ PSIXOLOJİ MƏNİYYƏTİ

Егяна Бахыш гызы Аскерова
доктор философии по психологии, старший преподаватель
Азербайджанского государственного педагогического университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ПОНЯТИЯ ВНУТРЕННЕГО «Я» ПОДРОСТКОВ

Yegana Bakhish Askarova
doctor of philosophy in psychology
head teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

THE PSYCHOLOGICAL NATURE OF THE CONCEPT OF THE "INNER SELF" OF ADOLESCENT CHILDREN

Xülasə. “Mən” obrazının əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. Lakin bu biliklər insan üçün heç də adi xarakter daşımır. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. Mən – obrazın psixoloji baxımdan əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Mən – obraz mürəkkəb hadisədir. Mən – obrazının formalaşması dialektik prosesdir. O, müxtəlif amillərlə şərtlənir. İnsanda özü haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasında hərəkət və görmə duyğulan mühüm rol oynayır. Lakin “Mən – obraz”ın formalaşmasının əsas mənbəyini başqa adamlar – yaşlılar, həmyaşıl oğlan və qızlar təşkil edirlər. İnsan başqa adamlar vasitəsilə kişilik, qadınlıq, mənəvi gözəllik və s. haqqındakı etalon və stereotiplərə yiyələnir, başqa adamları qiymətləndirməyi öyrənir. Uşağın motivasiya-tələbat sahəsinin inkişafı onu əhatə edən adamlarla ünsiyyətin özünün xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əgər uşağın yaşlılarla ünsiyyəti emosional baxımdan fəsadlıdırsa, sevinc bəxş etməsə, qəm-kədər gətirirsə, uşaqda yeni motivlər əmələ gəlmir, şəxsiyyətin düzgün tərbiyəsi mümkün olmur. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında, valideyn-uşaq münasibətlərinin qurulmasında nəsillərin təcrübəsindən, xalqın hikmət dünyasından istifadə etməyin əhəmiyyəti və faydası şəksizdir.

Açar sözlər: *yeniyyət, şəxsiyyət, ailə tərbiyəsi, ünsiyyət, özüünüdərkətmə, münasibət, davranış, motivasiya*

Резюме. В основе образа внутреннего «Я» лежат знания человека о себе. Однако для человека эти знания совсем не обыденны. В этом психологическом значении «образа – Я» выражается отношение человека к самому себе. Самооценка – сложное явление. Формирование образа «Я» является диалектическим процессом, определяющимся различными факторами. В формировании самооценки человека чувство движения и зрение играют важную роль. Однако основным источником формирования «образа-Я» являются другие факторы, такие как пожилые люди, мальчики и девочки того же возраста. Человек приобретает мужественность, женственность, душевную красоту и т. д. Через других людей он усваивает стандарты и стереотипы о себе, приобретая навыки ценить других людей. Развитие мотивационно-потребностной сферы ребенка различается в зависимости от особенностей общения с окружающими его людьми. Если общение ребенка со старшими эмоционально вредно, если это не приносит радости, а наоборот, печаль, у ребенка не формируются новые мотивы и воспитание личности бывает неправильным. Важность и польза использования опыта поколений и мировой народной мудрости в формировании личности ребенка, установлении отношений между детьми и родителями неоспоримы.

Ключевые слова: *подросток, личность, семейное воспитание, общение, самосознание, отношение, поведение, мотивация*

Summary. The basis of the image of "Inner Self" is a person's knowledge about himself. However, the knowledge is not at all ordinary for a person. They express a person's attitude towards himself. This is the psychological significance of the "Inner Self" and it's a complex phenomenon. The formation of the image of the "Inner Self" is a dialectical process. It is determined by various factors. In the formation of a person's self-image the sense of movement and vision play an important role. However, the main source of the formation of the "Self-image" is other people - the elderly, boys and girls of the same age. A person acquires masculinity, femininity, spiritual beauty, etc. through other people, while learns standards and stereotypes about himself, learns to appreciate other people. The development of the child's motivation-demand field differs with the characteristics of communication with the people around him. If the child's communication with the elderly is emotionally harmful, if it does not bring joy, if it brings sadness, new motives are not formed in the child, and the proper education of the personality is not possible. Indisputable, the importance and benefit of using the experience of generations and the world of people's wisdom in the formation of a child's personality and the establishment of parent-child relations.

Key words: *adolescent, personality, family education, communication, self-awareness, attitude, behavior, motivation*

“Özünüdərkətmə – “Mən” konsepsiya ilə eynilik təşkil edib fərdin özü haqqındakı təsəvvürlərinin az və ya çox dərəcədə dərk olunmasından ibarət olan nisbi, təkrar olunmaz sistemdir” (4 s. 475). Özünüdərkətmə (“Mən” konsepsiya) bütöv, lakin daxili ziddiyyətlərdən azad olmayan sistemdir.

1993-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş, təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş psixologiya lüğətində özünüdərkətməyə aşağıdakı kimi tərif verilir: “Özünüdərkətmə insanın öz fikir və arzularına, emosiya və yaşantılarına, eləcə də öz davranışının dərk olunmuş münasibətidir” (5, s. 230).

Rus psixoloqu I.S. Kon göstərir ki, “Şüurlu “Mən”in təşəkkül və formalaşması mərhələsi, eləcə də onun komponentlərinin təşəkkül və təzahür mərhələsi yeniyyətəlik və gənclik yaş dövrü hesab edilir” (2, s. 145). Yeniyyətmənin orqanizmində baş verən psixofizioloji dəyişikliklər münasibətlər sferasının yeniləşməsi, özünə və başqalarına münasibətin dəyişməsi və s. onların davranış və rəftarının yenidən qurulması, şəxsi “mən”də yeni protensial imkanların, keyfiyyətlərin dərk edilməsinə ciddi təsir göstərir.

Professor Ə. Əlizadə uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasının birinci dövrünün məktəbəqədər yaş dövründə baş verdiyini göstərir. O qeyd edir ki, bu dövrdə uşaq həm özünü, həm də insani münasibətləri, həm də ətraf aləmdə baş verənləri mənimsəyir.

I.S. Kon yazır ki, bioloji cins öz-özlüyündə insanı kişi və ya qadın etmir. Bu prosesin baş verməsi üçün ilk növbədə bioloji xüsusiyyətlər, sosioloji və psixoloji cəhətlərlə tamamlanmalıdır. Fərd özünün cinsi məxsusluğunu dərk etmə-

li, müəyyən etalon və stereotipləri qavramalıdır. Yəni özünün cinsi mənsubluğunu diferensiasiya etməlidir. Bu diferensiasiya “Mən-obraz”ın, şəxsiyyət üçün vacib olan özünün cinsi mənsubluğunun əsasını təşkil edir (3, s. 33). “Mən” obrazının yaradılması E. Fromm, A. Maslou, Karl Rocers kimi Amerika psixoloqlarının ən diqqətə layiq elmi nəzəriyyələrindən biridir, onların fikrincə bir neçə “mən” obrazı mövcuddur:

- 1) Real “Mən”
- 2) İdeal “Mən”
- 3) Digərlərin gözündə olan “Mən”.

Psixoloqlar deyir ki, bu 3 “Mən” obrazı üst-üstə düşməlidir və ancaq bu halda insanın normal inkişafından danışmaq olar. İdeal “Mən” real “Mən”dən, başqalarının gözündə olan “Mən” real “Mən”dən fərqlənirsə, insan bir saxtakarlıq hiss edir, özünə hörmət edə bilmir və bu onun normal inkişafına mane olur. Bizdə yaranan gərginlik, təlaş, özünə inamsızlığın da səbəbi, çox vaxt məhz bu üç “Mən”in arasındakı uyğunsuzluqdur. “Mən” obrazının əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. Lakin bu biliklər insan üçün heç də adi xarakter daşımır. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. Mən – obrazın psixoloji baxımdan əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Mən-obraz mürəkkəb hadisədir. “Mən – obrazı”nın formalaşması dialektik prosesdir. O, müxtəlif amillərlə şərtlənir. İnsanda özü haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında hərəkət və görmə duyğulan mühüm rol oynayır. İnsanın özünü qavramasının təsirli vəsiyyəti kimi güzgünün əhəmiyyətini qeyd etməmək olmaz. Lakin “Mən-obraz”ın formalaşmasının əsas mənbəyini başqa adamlar – yaşlılar, həm-

yaşad oğlan və qızlar təşkil edirlər. İnsan başqa adamlar vasitəsilə kişilik, qadınlıq, mənəvi gözəllik və s. haqqındakı etalon və stereotiplərə yiyələnir, başqa adamları qiymətləndirməyi öyrənir (1, s.232).

Prof. Ə.Ə. Əlizadə şəxsiyyətin psixoloji cəhətdən inkişafında məktəbəqədər yaş dövrünün əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir. Göstərir ki, bu dövrdə başlıca xüsusiyyətlərdən biri də məqsədin motivə çevrilməsindən ibarətdir. O yazır: “Uşağın motivasiya-tələbat sahəsinin inkişafı onu əhatə edən adamlarla ünsiyyətin özünün xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əgər uşağın yaşlılarla ünsiyyəti emosional baxımdan fəsadlıdırsa, sevinc bəxş etmirsə, qəm-kədər gətirirsə, uşaqda yeni motivlər əmələ gəlmir, şəxsiyyətin düzgün tərbiyəsi mümkün olmur”. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında, valideyn-uşaq münasibətlərinin qurulmasında nəsillərin təcrübəsindən, xalqın hikmət dünyasından istifadə etməyin əhəmiyyəti və faydası şəxsizdir.

Prof Ə. Əlizadə şəxsiyyətin formalaşmasında ailə tərbiyəsi prosesində cinsi fərqlərə diqqət yetirilməsinin vacibliyini göstərir və bu zaman valideynlərin uşaqlara münasibəti və ünsiyyətinin, davranışının əhəmiyyətli təsirə malik olduğunu göstərir. Kiçik yaşlarından atası ilə kifayət qədər ünsiyyət imkanına malik olmayan oğlanlar sonralar çox vaxt öz atalıq vəzifələrini icra etməkdə çətinlik çəkirlər. Atasız tərbiyə olunan oğlanlar isə əlverişli şəraitdə ya qadın davranış tipini mənimsəyir, ya da kişi davranışı haqqında yanlış təsəvvürlər formalaşır. Atasız tərbiyə olunmuş qızlarda da kişilik haqqında birtərəfli təsəvvürlər nisbətən asanlıqla əmələ gəlir. Bu isə nəticə etibarilə qadın rollarının mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir.

H.Ə. Əlizadə isə ailə üzvlərinin sayının uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına özünəməxsus şəkildə təsir etdiyini yazır və göstərir ki, ailənin həyatında onun hər bir üzvünün, o cümlədən hər bir uşağın öz yeri var. Professor H. Əlizadə qeyd edir ki, “Ailədə uşaqların sayı azaldıqca onda özünəməxsus sosial inkişaf şəraiti yaranır, onun xüsusiyyətləri təkcə ər-arvad münasibətlərində deyil, həm də ata-ana, valideyn övlad, bacı-qardaş münasibətlərində əks olunmağa başlayır. Müəyyən edilmişdir ki, çoxuşaqlı ailədə böyüyən uşaqlarda kommunikativ keyfiyyətlər daha çox inkişaf edir. Onlar kiçik

yaşlarından öz sevinc və kədərlərini bacı-qardaşları ilə bölüşməyi, özlərinin davranış və rəftarlarında başqa adamın mənafeyini nəzərə almağı, qarşılıqlı surətdə qayğı və kömək göstərməyi öyrənir, qonşu uşaqlar və s. ilə asanlıqla ünsiyyətə girirlər.”

Təkuşaqlı ailələrdə isə valideynlər uşağın bütün problemlərini öz üzərinə götürür, hətta uşaq üçün yoldaşı da özləri seçirlər. Belə uşaqların tərbiyəsində və şəxsiyyətinin inkişafında bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Çoxuşaqlı ailələrdən fərqli olaraq, bacı-qardaşsız böyüyən uşaqlarda qarşılıqlı yardım, qarşılıqlı hörmət və s. keyfiyyətlər zəif inkişaf edir. Onlar əslində təkliyə öyrənir, müxtəlif sosial qruplarda, o cümlədən sınıfdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çox vaxt passiv mövqe tutur, ictimai faydalı fəaliyyətdən asanlıqla yayınırlar.

Mənlik şüurunun formalaşmasına ətrafdakı adamların qiymətləri və yeniyetmələrin həmyaşlılar qrupundakı statusu, real “Mən” ilə ideal “Mən”in qarşılıqlı münasibəti və fərdin öz hərəkətlərini qiymətləndirilməsi təsir göstərir.

Şəxsiyyətin malik olduğu nisbi sabit “Mən” obrazı, çox vaxt onda əvvəlki nəsillərdən və valideynlərdən əxz olunmuş modellər üzrə formalaşır. Onun vasitəsilə insan özünü ətraf aləmdən, yəni öz “Mən”ini, “qeyri-mən”dən ayırır, özünün fiziki, sosial; psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir, sosial həyata şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır ki, bu əsasda da onun “Mən konsepsiyası” formalaşır. “Mən” fenomenində bir-birinə paralel olan iki meyli müşahidə etmək olar: onlardan biri fərdin digər insanlarla emosional ümumiliyə can atmasında, digəri isə öz unikallığın qoruyub saxlamaq arzusunda, müstəqilliyə, azadlığa can atmaqda, öz şəxsi ləyaqətini qoruyub saxlamaqda ifadə olunur. Fərdin mənlik şüuru funksional və genetik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bunlara fərdin özü haqqında informasiyanın əldə edilməsi, özünə emosional qiymətləndirmə münasibəti və davranışın özünü-tənzimi daxildir.

Yeniyetməlik yaşı uşaqlıq yaşı dövrləri içərisində ən çətin və mürəkkəb dövr hesab olunur. Böyük Ukrayna pedaqoqu V.A. Suxomlinski bu dövrü obrazlı olaraq “vətəndaşın doğulması dövrü” adlandırmışdır. O, qeyd edirdi ki, yeniyetməlik illərinə daxil olmaq elə bil insanın

ikinci dəfə doğulmasıdır. Birinci dəfə canlı varlıq, ikinci dəfə vətəndaş, artıq tək-cə ətraf aləmi deyil, həm də öz-özünü görən, fəal düşünən, fəallıq göstərən şəxsiyyət doğulur. Yeniyyətməlik dövründə təzahür edən mənfi xüsusiyyətlər keçici xarakter daşıyır.

Bu yaş mərhələsində xarakterin əlamətləri, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsas formaları stabilləşir, mənəviyyətin, sosial yönəlişliyin təməli möhkəmlənir, şəxsi özünü-təkmilləşdirmə cəhdləri – özünü-dərketmə, özünü-təsdiq etmə və özünü-ifadə formalaşır. Bu keyfiyyətlərin formalaşmasında uşağın daxil olduğu yaşlıları qrupunun böyük rolu vardır. Bu sosial qurumlar yeniyyətmənin şəxsiyyət məzmunlu mənəvi dəyərlərinin təşəkkülünü, adamlara qarşı seçici münasibətinin, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasını təmin edir.

Bu deyilənlərdən heç də belə yanlış qənaətə gəlmək olmaz ki, yeniyyətməlik dövrü nə isə “şikəst”, “əlil” bir yaş dövrüdür. Əksinə, yeniyyətməlik yaşı fəallıq, coşğun ehtiraslar, qaynayan enerji, böyük arzu və ideallar dövrüdür. Yeniyyətmənin coşub-çağlayan həyatını düzgün məcraya yönəltmək, onun təlimi və tərbiyəsinin təşkilində, idarə edilməsində qeyd olunan fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaq olduqca vacibdir. Tədqiqatlar sübut edir ki, yeniyyətmənin həmyaşıd uşaqlarla, xüsusilə yaxın yoldaşları və dostları ilə ünsiyyəti sadəcə olaraq təlim fəaliyyəti və məktəbin həddləri ilə məhdudlaşmır, yeni maraq, məşğələ və münasibətlər dairəsini əhatə edərək onun üçün həyatın son dərəcə əhəmiyyətli olan müstəqil sahəsinə çevrilir. Yeniyyətmə üçün yoldaşlarla ünsiyyət həтта o

dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir ki, onunla müqayisədə təlim ikinci plana keçir, doğma adamlarla ünsiyyətin rolu xeyli azalır. Bu cəhəti, adətən ilk dəfə ana hiss edir. O görür ki, oğlu və ya qızı artıq nə isə öz həyatı ilə yaşayır, öz sevinci və kədəri haqqında az danışır və ya heç danışmır, evdən küçüyə can atır. Bu baxımdan uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında, valideyn-uşaq münasibətlərinin qurulmasında nəsilin təcrübəsindən, xalqın hikmət dünyasından istifadə etməyin əhəmiyyəti və faydası danılmazdır.

Problemə aktuallığı. Uşağın motivasiya-tələbat sahəsinin inkişafı onu əhatə edən adamlarla ünsiyyəti özünün xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əgər uşağın yaşlılarla ünsiyyəti emosional baxımdan fəsadlıdırsa, sevinc bəxş etmirsə, qəm-kədər gətirirsə, uşaqda yeni motivlər əmələ gəlmir, şəxsiyyətin düzgün tərbiyəsi mümkün olmur. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında, valideyn-uşaq münasibətlərinin qurulmasında nəsilin təcrübəsindən, xalqın hikmət dünyasından istifadə etməyin əhəmiyyəti və faydası şəkilsizdir. Bu baxımdan yeniyyətmə yaşlı uşaqlarda “Mən” anlayışı və onun pədaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu kimi vacib bir mövzuya həsr olunması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemə elmi yeniliyi. Elmi yenilik onunla bağlıdır ki, məqalədə “Mən” anlayışının mahiyyəti ilə bağlı görkəmli psixoloqların yanaşmaları diqqətə çatdırılır, özünü-dərketmə sosial-psixoloji problem kimi nəzərdən keçirilərək ayrı-ayrı mərhələlərinin səciyyəvi cəhətləri göstərilir və bu istiqamətdə aparılmış müxtəlif tədqiqatların nəticələri təhlil olunur.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də praktik psixoloqlar yararlanabilir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. / Ə.S. Bayramov. – Bakı, 1989. – 540 s.
2. Кон И.С. Категория Я в психологии Психологический журнал, – М.: 1981, Т2, № 3, – s 56-65.
3. Кон И.С. Какими они себя видят. – М.: Знание, – 1978. – 96 с.
4. Психологический словарь, Под. Общ. Ред. А.В. Петровского, Политзад, – 1990. – 494 с.
5. Психологический словарь, Под. ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова, Педагогика. Пресса, – 1999. – 440 с.

E-mail: y.askerova@inbox.ru

Rəyçilər: *psix.ü.fəls.dok.,dos. N.T. Rzayeva,*
ped.ü.fəls.dok.,dos. S.Q. Həsənlı

Redaksiyaya daxil olub: 21.11.2023